

"קרבות רחוב": הרטוריקה של דבקות הרכב בישראל

זהר לבנת

אוניברסיטת בר אילן

יצחק שלזינגר

אוניברסיטת בר אילן

מאמר זה עוסק בהיבטים לשוניים של דבקות הרכב (סטיקרים), הקשורים באופיין השכנועי והרטורי. הקורפוס מורכב מכ- 380 דבקות בנושאים שונים שנאספו בשנים 1999-2000. בשנים האחרונות תופסת תופעת דבקות הרכב מקום נכבד בנוף התקשורת בישראל, אולי יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם, והיא קשורה באקלים הסוציו-פוליטי ובתרבות התקשורתית בישראל. הטקסטים משקפים את התחומים העומדים במרכזו של השיח החברתי והפוליטי בישראל, והדיאלוג המשתקף בהם מבטא היטב את הקונפליקטים העיקריים שבחברה. הנגישות הרבה של דרך הביטוי הזו מאפשרת לכל אדם להשתתף בשיח הציבורי ללא מאמץ מיוחד, והיא שעושה אותה במידה רבה ל"קולו של העם".

במאמר נדונים שלושה היבטים הרלוונטיים לדיון בכוחן השכנועי-הרטורי של דבקות הרכב:

א. המערכת המורכבת של יחסי מוען-נמען המאפינת את הטקסטים הללו כוללת לפעמים סוג של העמדת פנים: מוצגת מערכת תקשורתית שבה נמען ישיר שולח מסר ישיר לנמען ישיר, אולם למעשה זהו מסר עקיף שמוען עקיף שולח לנמען עקיף.

ב. רמת הישירות של המסר והרכיבים הלשוניים הקובעים את הרמה הזו או משנים אותה: החומר הרב שבידינו מאפשר לנו להצביע על רמות שונות של ישירות בטקסט, הקשורות בשימוש צורות הציווי והעתיד, שם הפועל וצורת בינוני רבים, הפנייה בגוף שני, הבחירה בגוף ראשון יחיד או רבים, השימוש בביטויים מכלילים, כגון: העם, ישראל, דור והשימוש מבנים לוגיים כאמצעי שכנוע. רכיבים כמו דו-משמעות ורימוז בין-טקסטואלי הם רכיבים המעמעמים את המסר, בכך שהם יוצרים מסרים עמוסים ורבי-שכבות. יחד עם זאת, מסר עקיף אינו בהכרח פחות אפקטיווי, אדרבה: לעתים קרובות מנוצלות דווקא העקיפות, העמימות והאניגמאטיות של המסר כאמצעי שכנוע.

ג. המאמר מציע ניתוח בין-טקסטואלי המצביע על האופן שבו אזכור של טקסטים קודמים יוצר רבדים נוספים של משמעות ומעלה השתמעויות, שאולי אינן יכולות להיות מושגות בדרכים אחרות. הטקסטים הנרמזים הם מגוונים - הצהרה פוליטית מוכרת, פסוק מן המקרא, שיר ידוע או טקסט של דבקית אחרת, בדרך של הוספה, החלפת מילה במילה, שינוי סדר המילים, חלוקה שונה של רצף הצלילים או של המבנה הצורני ועוד.

מילות מפתח: דבקיות רכב, טקסט זעיר, רטוריקה, עקיפות, בין-טקסטואליות.

1.0 מבוא

מאמר זה עוסק בלשונן של דבקיות הרכב (סטיקרים), ובאופן מיוחד בהיבטים לשוניים הקשורים באופיין השכנועי והרטורי. הקורפוס הנחקר כולל כ- 380 דבקיות שנאספו בשנים 1999-2000. הן עוסקות בנושאים מגוונים - פוליטיקה, דת, אלימות, איכות הסביבה, בריאות, תחבורה, הצהרות הזדהות והשתייכות ועוד.¹

שתי סיבות לעניין שמעוררות דבקיות הרכב כטקסט בעל תכונות רטוריות ראויות למחקר. הסיבה האחת היא, שאופנות זו מיוחדת בנגישות הרבה שלה ובעלותה הנמוכה, שבזכותן ניתנת לכל אדם האפשרות להשתתף בשיח הציבורי ללא מאמץ מיוחד. לפי בלוך (2000: 73), המדיום הזה יוצר מרחב תקשורתי, המשוחרר מן המגבלות המאפיינות את אמצעי התקשורת ההמוניים הממוסדים, ויכול לספק את הצורך של האזרח הפשוט לחלוק עם אחרים את תפיסותיו. לפי קייס (1992) מציע המדיום הזה לכל אחד הזדמנות להחדיר את תפיסותיו, ערכיו ועמדותיו לתוך סביבת המסרים של תקשורת ההמונים, ולהצהיר על זהות אישית ייחודית באופן המאפשר להימלט מן האנונימיות המאפיינת את החיים המודרניים.

הסיבה השנייה היא השפעתה המכריעה של האופנות המסוימת הזו על פענוח משמעותו הפרגמטית המלאה של הטקסט. למשל, סיסמה כגון "התנדב לצוללות", כשהיא מופיעה על גבי דבקית, משמעותה יותר מאשר קריאה לפעולה מסוימת. הבנת כוחו של המבע הזה כוללת יותר מאשר הכרת מובן המילים וזיהוי פעולת הדיבור המתבצעת באמצעותן. הופעתו של המבע על גבי מכונית משמעותה גם הצהרה על כך שבעל הרכב או מישוהו מבני משפחתו משרת ביחידה צבאית מסוימת, ושהוא גאה בכך. משמעות זו נגזרת **באופן בלעדי** מן העובדה שהמוען בחר לפרסם את המבע באופן כזה. הכוח של המבע אינו יכול אפוא להיגזר מניתוח ישיר של מובן המילים (דזנברוק, 1993). תיאור זה נכון אמנם עבור כל מבע שמשמעותו עקיפה,

אלא שבמקרה זה נראה לנו כי לאופנות יש משמעות חברתית מיוחדת, החורגת מן המשמעות העקיפה המקובלת: עצם העובדה שהמבע מופיע כדבקית הצמודה למכונית מחייבת פענוח בדרכים מיוחדות, המאפיינות את האופנות הזו.

בשנים האחרונות תופסת תופעה זו מקום נכבד בנוף התקשורתי בישראל, אולי יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם. בלוך (2000ב) מתארת את תפוצתן ואת תפקידן של דבקיות הרכב הפוליטיות בישראל כתופעה ייחודית שיש לה גורמים הקשורים באקלים הסוציו-פוליטי ובתרבות התקשורתית בישראל: מחד גיסא - הקיטוב בין "מחנה השלום" לבין "המחנה הלאומי", שהלך והעמיק בהשפעת שיחות השלום, ומאידך גיסא - המעורבות הפוליטית הגבוהה של אזרחי ישראל, חיבתם המיוחדת לשיחות בנושאים פוליטיים, ונטייתם לישירות ואפילו לבוטות מילולית (עמ' 259). בלוך (2000א: 54) מזכירה כגורם גם את התפקיד החשוב שתופסת הבעלות על מכונית בחברה הישראלית.

בסעיפים הבאים נדון בהרחבה במאפיינים רטוריים אחדים הבולטים במיוחד בדבקיות הרכב. נתמקד בשלושה היבטים הנראים רלוונטיים לדיון בכוחם השכנועי-רטורי של הטקסטים הללו: הראשון הוא המערכת המורכבת של יחסי מוען-נמען בטקסטים (ראה סעיף 2 להלן), השני הוא מידת הישירות של המסר וההצבעה על הרכיבים ועל האמצעים המשפיעים עליה (ראה סעיף 3 להלן), והשלישי הוא ההיבט הבין-טקסטואלי שלהם (סעיף 4 להלן).

2.0 יחסי מוען-נמען

בטקסטים הנדונים יש מערכת מורכבת של יחסי מוען-נמען. טקסט, כגון "ביבי - העם מתגעגע אליך" מכוון לכאורה אל בנימין נתניהו בגוף שני. נמען כזה, שהטקסט פונה אליו במפורש, הוא הנמען הפורמלי או הנמען הישיר של המסר. אולם במקרה זה הנמען הישיר איננו הנמען האמיתי של המסר, שכן מטרתו של הטקסט להשפיע על עמדותיו של הציבור או על עמדותיהם של פוליטיקאים, ולא דווקא על פעולותיו של נתניהו. לפיכך אפשר לראות באופן ניסוחו של המסר מעין העמדת פנים של פנייה ישירה. כך גם בדבקית "מושחתים נמאסתם", הפונה לכאורה בגוף שני אל נבחרי העם ה"מושחתים", אלא שהם אינם הנמענים האמיתיים. הטקסט מכוון באופן עקיף אל כל מי שמסוגל לקרוא אותו כשהוא מוצמד אל המכונית. ציבור קוראים זה הוא הנמען שמנסח המסר ביקש להגיע אליו ולהשפיע על עמדותיו. הידע

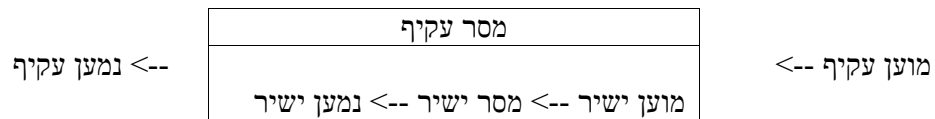
הפרגמטי של אותם נמענים מאפשר להם להבין שפנייה ישירה אל נבחר הציבור איננה נעשית באמצעות דבקית רכב, ולפיכך הנמען הפרגמטי² הוא הציבור עצמו, שמופנה אליו מסר מעין: "אנשי השלטון הם מושחתים ויש להחליפם". זהו נמען עקיף.

זהותו של המוען בטקסטים הנדונים גם היא מורכבת: טקסטים רבים מנוסחים בגוף ראשון (כגון: אני חילוני חרד), כך שהמוען הישיר, הפורמלי, הוא בעל הרכב. אולם בדרך כלל אין זהות בין בעל הרכב לבין מנסח הסיסמה. סיסמות רבות מנוסחות מטעם של ארגונים, מפלגות, חברות מסחריות, אנשים העוסקים בתדמיתם של יישובים ואף של יחידות צבאיות. כל אלה הם מוענים עקיפים שהניסוח בגוף ראשון אינו יכול להתייחס אליהם ישירות, אם כי הם האחראים לו.

בלוך (2000א: 55-57) משתמשת בהבחנותיו של היימס (1974, 1986) בין Addresser, Sender, Addressee ו-Receiver. היא קובעת כי בסיטואציה התקשורתית של דבקית הרכב, Sender הוא מי שמייצר את הדבקית, מדפיס אותה ודואג להפצתה; Addresser הוא זה שמדביק אותה על מכוניתו; Receiver (או Audience) הוא כל מי שנחשף לטקסט וקורא אותו; Addressee הוא מי שהטקסט מכוון להשפיע עליו. אולם בסיסמות שיש בהן פנייה לנמען ספציפי, כגון "ביבי, העם אתך", ברור לדעתה שה-Addressee אינו הנמען הזה אלא דמותו הציבורית ומה שהיא מסמלת. גופמן (1981: 144-145) מציע הבחנה בין שלושה סוגים של מוענים: Author, Animator ו-Principal. בהתייחס להבחנה זו נוכל לומר כי ה-Principal הוא אותו גוף או ארגון האחראי לייצור הדבקית, ה-Author הוא הרעיונאי במשרד הפרסום או אדם אחר המנסח בפועל את הטקסט, וה-Animator הוא בעל הרכב, שהמסר נמסר לכאורה מטעמו.

לדעתנו, תיאורים כאלה מתאימים כאשר מבקשים לתאר את דבקית הרכב כ"אירוע תקשורת", אך אין בהם כדי להבהיר את היחס בין אותו "אירוע תקשורת" לבין מבנהו הלשוני של המסר. במיוחד, תיאור כזה אינו פותר את בעיית התיאור של מסרים שיש בהם התחפשות ממש, כגון מסר הנמסר לכאורה מטעם של ילדים (שמור מרחק מהדוכי שלי) או מטעם הרכב עצמו (אני טרנטה אבל לפניך). נראה לנו כי ההבחנה הנדרשת כאן היא בין מה שמוצג באופן ישיר על ידי המילים לבין המסר המשתמע, שיש לו מוען ונמען שונים מאלה המופיעים במפורש בטקסט.

סיסמה כגון "אמא, יצאתי מלבנון" משקפת היטב את ההבחנה הזו כפי שאנו מבקשים לתאר אותה. מוצגת בה לכאורה מערכת של יחסי מוען-נמען בין חייל לאמו, אולם זוהי העמדת פנים: שום חייל אינו פונה לאמו באמצעות דבקית, כדי להודיעה שיצא מלבנון. זהו ידע פרגמטי המחייב פענוח אחר של המסר. הפענוח המלא של המסר יכול חיפוש אחר מוען ונמען עקיפים. את מבנה המערכת במקרים כאלה אפשר לתאר באופן הבא:

במקרה שהדגמנו, החייל הוא המוען הישיר, האם היא הנמען הישיר, וההודעה על היציאה מלבנון היא המסר הישיר של המבע. מערכת שלמה זו פועלת כולה כמסר עקיף, הקשור ככל הנראה בהבעת השמחה על היציאה מלבנון. מסר עקיף זה נמסר ממוען עקיף (מעורפל ובלתי מסוים, במקרה זה) אל נמען עקיף (הקורא את הטקסט על גבי דבקית הרכב). מן המקרים שהדגמנו משתמע כי לשיטתנו המונחים "ישיר" או "עקיף" בהתייחס למוען, לנמען או למסר עצמו קשורים לרכיבים הלשוניים של המבע, כגון פנייה לנמען בשמו, שימוש בגוף שני, דיבור בגוף ראשון וכו'.³ להלן נציע עיון מפורט באחדים מן הרכיבים הללו.

3.0 ישירות מול עקיפות

ניר (תשנ"ז) מציע מיון של הטקסטים הזעירים בהתאם לפונקציות התקשורתיות שלהם. לסיסמת תעמולה ופרסומת יש לדעתו פונקציה תקשורתית של שכנוע. הפונקציה הבסיסית שלהם, זו המשקפת את תכליתם התקשורתית, היא קונאטיווית (יאקובסון, 1970), ומסומנת בהם פעולת דיבור דירקטיווית (סרל, 1975) של ציווי, תביעה, בקשה, הצעה וכיוצא באלה. אף כשדבקית מנוסחת כטענה שתכליתה מסירת מידע, היא ממלאת למעשה תפקיד אחר. דזנברוק (1993: 196) מדגים זאת באמצעות הדבקית "Baby on Board", שהתחילה להופיע על שמשות המכוניות בארה"ב בראשית שנות ה-80. משמעותה של דבקית כזו בוודאי

אינה דומה להודעה בעיתון על הולדתו של תינוק, שתכליתה אינפורמטיבית. תכליתו של הטקסט במקרה זה איננה למסור אינפורמציה, אלא הוא מתפרש כפעולת דיבור עקיפה של אזהרה. באופן כזה יש לראות את הדבקות המנוסחות כטענה או הצהרה: *הפלה זה רצח; רון ארד לחופש נולד; החיים יפים יותר ללא עישון*. מובן שבסיסמאות אלה אין המוען מתכוון רק לטעון טענה, להצהיר הצהרה או ליידע את נמעניו. הן מכוונות להביע את עמדת המוען מתוך מטרה להשפיע על עמדותיו של הנמען או על פעולותיו, אם כי המסר השכנועי שבהן יכול להיות עקיף ביותר. המספר הרב של טקסטים שבידינו מאפשר לזהות ולהציג רמות שונות של ישירות בטקסט השכנועי. נציג להלן אופני ניסוח שונים של סיסמאות ונתייחס למרכיבים המעלים או מורידים את רמת הישירות של המסר.

3.1 הציווי

הפנייה בדרך הציווי היא הדרך הישירה ביותר לבצע פעולת דיבור דירקטיבית. לפי ניר (תש"ס) זהו שימוש ישיר בפונקציה הקונאטיבית - פעולת דיבור ישירה. אנו כוללים כאן גם את הצורה השלילית "אל תפעל" כסוג של ציווי. לכאורה מסרים המנוסחים בדרך זו אמורים להיות כולם בדרגת ישירות גבוהה, למשל: *שמור מרחק; התנדב לחובלים*. אלה הם מסרים המתייחסים לפעולה ספציפית של הנמען ולכן נתפסים כציוויים ישירים. לעומת זאת, סיסמה כגון: *הצילו את השלום היא עמומה יותר, משום שלא ברור ממנה מהי הפעולה הספציפית שעל הנמען לנקוט, לדעתו של המוען*. עמימות זו מורידה את רמת הישירות של המסר.

ניסוח דו-משמעי מחייב תהליך של פענוח מצד הדובר ומציג בסופו של דבר שני רבדים של משמעות, למשל בסיסמה: *אל תאבדו את הצפון*. במצב כזה נוצרת משמעות עקיפה, והמסר איננו יכול להיחשב ישיר למרות ניסוחו בלשון ציווי. כך בכל הסיסמאות הנשענות על סוגים שונים של דו-משמעות, כמו הומונימיה או הומוגראפיה: *אל תעמוד חסר ישע; ברק אל תח(א)פז אל אסד*⁴; *תנו לחיות לחיות*.

בסיסמה כגון: *היכוננו ליציאת לבנון יש מסר עקיף במובן זה שהמוען מציג את "יציאת לבנון" כאירוע שיש להתכונן אליו, מאחר שהוא עומד להתרחש בקרוב, בעוד שבמציאות לא היה ברור כלל שהדבר אכן עומד להתרחש*. מכאן שהמסר האמיתי הוא משהו מעין "יש לצאת מלבנון", והוא נמסר כאן באופן עקיף למרות השימוש בצורת הציווי.

האם רק מסר ישיר וחד-משמעי הוא מסר אפקטיווי? על שאלה זו יש לענות תשובה שלילית כפולה: ראשית, המשמעות הנמסרת באופן עקיף עשויה להיות אפקטיוויית מבחינת ההשפעה על הנמען לא פחות מזו הנמסרת בדרך ישירה. שנית, רכיבים העושים את המסר פחות שקוף, כגון יסודות פואטיים או פרוזודיים, דו-משמעות, רימוז בין-טקסטואלי – מעשירים את המסר ומטעינים אותו במשמעויות נוספות, ובכך עושים אותו לאפקטיווי באופן שונה מאשר מסר ישיר. לדעתו של ניר (תש"ס: 77-78), יסודות פואטיים או פרוזודיים יכולים להיחשב כאמצעי רטורי המעניק לטקסט ממד נוסף, מדגיש את המסר והופך אותו לקליט ולזכיר. כך הדבר באשר לסיסמאות המשלבות חריזה, משקל ומצלול, למשל: *חגור גם מאחור; אל תהיה אדיש למפגע בכביש; הפחת משקל מיד, שאל אותי כיצד; צא מהמתח המשיח בפתח; אל תירא ישראל כי עמנו א-ל; בטח באחד ואל תפחד.*

לנדאו (1988) רואה אף היא ביסודות הסגנוניים מסוג זה אמצעי שכנוע אפקטיווי, הפונה אל הרגש ולא אל השכל, והיא מקדישה להם מקום נכבד בעבודתה על הרטוריקה של הנאום הפוליטי. יסודות אלה ייחשבו בניתוחנו לאמצעים של שכנוע עקיף שאינם קשור בהעברת מסר קונאטיווי ישיר. דברים דומים יש לומר על תופעת הרימוז או הבין-טקסטואליות, למשל בסיסמה: *תנו למרצ לעלות.* (ראה להלן, סעיף 4). כאן לא רק שצורת הציווי אינה מתייחסת באופן ישיר לפעולה ספציפית של הנמען, אלא שהניסוח הבין-טקסטואלי מעלה על הדעת את הטקסט הנרמז – "שיר לשלום", ואת הנסיבות שבהן הושמע – העצרת שבה נרצה יצחק רבין. הרימוז הזה יוצר מסר עמוס ורב-שכתי, שאיננו יכול להיחשב כמסר קונאטיווי ישיר.

3.2 העתיד

צורת העתיד משמשת בעברית של ימינו מעין ציווי מרוכך, אם כי ההבדל בכוח האילוקוציוני בינה לבין צורת הציווי אינו נראה משמעותי. בלשון הדיבור צורת העתיד משמשת לציווי כמעט באופן בלעדי, לבד מאשר במספר קטן של פעלים עלולים. מכאן שגם לטקסטים אלה דרגת ישירות גבוהה: *תחייכו בבקשה, תודה; בכביש תהיה חכם ולא צודק.* המסר הישיר עשוי להתעמעם בניסוחים הנשענים על דו-משמעות או על תכונות פרוזודיות כגון חריזה, למשל: *נתניה, תבוא לבקר לפני שתבקר; ייאסר ערפאת; תשקיעו באנשים ולא בכבישים.*

לעתים מכוון המסר לנמען ספציפי. במקרה כזה המסר לנמענים העקיפים אינו ישיר כלל. למשל הסיסמה: *תשכח מזה, בייגה, הקשורה ברפורמה במסים שהוצעה על ידי האוצר, נושאת מסר עקיף מעין: אני מתנגד לרפורמה, יש להתנגד לרפורמה, ואולי אף קביעה, כי הרפורמה לא תעבור. מובן שבייגה (אברהם שוחט, שר האוצר) אינו הנמען האמיתי של המסר, אלא הציבור כולו הקורא את הכתוב על הדבקית. כך גם הסיסמה *ביבי תצא בחוץ נושאת מסר עקיף, מעין: יש לסלק את ביבי מהשלטון*. במקרה זה היא קשורה גם ברימוז בין-טקסטואלי שאף הוא, כאמור, מוריד את רמת הישירות של המסר.*

3.3 שם הפועל

צורת שם הפועל היא פחות ישירה מצורת הציווי משום שהיא דו-משמעית. בהקשרים שונים היא עשויה לציין קריאה קונאטיווית לפעולה או התייחסות לאירוע שכבר התרחש במציאות. בסיסמאות דלהלן מתפרשת צורת שם הפועל כקונאטיווית, אולם הנמען שלה איננו מצוין במפורש והוא יכול להיות מובן ככללי מאוד – מעין קריאה ערטילאית לפעולה שצריכה להתבצע, אולם לא ברור על ידי מי: לעצור את השנאה; לבטל את חוצה ישראל; לחסל את חוצה ישראל. במקרה של "לחסל", הערך השלילי שבפועל עצמו מכוון לפרשנות קונאטיווית חד-משמעית, והוא מעלה בכך את רמת הישירות של המסר. התוספת "עכשיו" שבשתי הדוגמות להלן מגבירה אף היא את כוחו האילוקוציוני של המבע כפעולת דיבור ישירה: להפסיק את אוסלו עכשיו; להחזיר את השבויים והנעדרים עכשיו. ואילו בסיסמה: להיות חופשי בארצנו שם הפועל "להיות" איננו מציין פעולה אקטיווית, ולכן אינו יכול להתפרש כקונאטיווית. המסר העקיף העולה ממנו הוא מעין: "אנו רוצים להיות חופשיים בארצנו".⁵ גם במקרה זה נראה את האמצעים הפרוזודיים כמרכיב אשר מגביר את רמת הזכירות של המסר אולם מוריד את רמת הישירות שלו, למשל בסיסמה: אוסלו – לעצור ולחקור.

3.4 בינוני רבים

כמו צורת שם הפועל, גם צורת בינוני רבים בעברית משמשת להבעת סתמיות.⁶ הסתמיות פירושה העדר ציון של עושה פעולה (agent) מפורש במשפט. גם פועל במבנה סביל או צורת שם הפעולה הם צורות סתמיות. ניר (תש"ס: 80) טוען כי בסיסמאות פרסומת יש העדפה להביע את הסתמיות באמצעות צורת

הריבוי בזכר של זמן הווה, ולא באמצעים סתמיים אחרים, משום שצורה זו כוללת גם נימה קונאטיווית:

"עושים X" יכול להתפרש גם "יש לעשות X".

ניר (תשנ"ז) כבר עמד על פרשנויותיה השונות של סיסמת הבחירות *נתניהו. עושים שלום בטוח*. צורת הבינוני מעניקה למבע אופי של סתמיות, של העדר אגנט מוגדר, ללמדך: "עם נתניהו כולם עושים שלום בטוח, גם אתה ואני", וזאת בהשוואה לניסוח כגון: "נתניהו יעשה שלום בטוח". הפועל "עושים" יכול לכוון לאגנט סתמי, למעין "אנו אינקלוסיווי". השימוש בזמן הווה מעניק לפועל ממד של החלטיות, כאילו אין כאן רק משאלה או תקווה לעתיד, אלא הדבר כבר מתרחש. ניתוח דומה אפשר להציע לטקסטים שלהלן: *הולכים על ארץ נקיה; נלחמים באלימות; נשים מחליטות לבד עם מי יהיו ביחד*. צורת בינוני רבים מציגה את הדברים כאילו הם תיאור של המציאות, כאילו הם בגדר עובדה, כמעין מבע דסקריפטיבי. דבר זה משמש כאמצעי רטורי עקיף. מכאן שכוחה של דרך הבעה זו דווקא בעקיפות שלה, והנימה הקונאטיווית שלה גלויה וישירה פחות מאשר בצורות שנזכרו לעיל. גם הוספת יסוד השלילה, כמו בסיסמאות מעין: *לא זזים מהגולן; לא יורדים מהגולן; לא עוקרים יישובים*, עושה את המסר להחלטי יותר, לאסרטיבי יותר, אולם לא בהכרח ישיר יותר. כך גם ניסוחים דו-משמעיים כגון: *מחזירים את הברק לעיניים; אל תאבדו את הצפון*.

3.5 פנייה בגוף שני

השימוש בכינויים הדבוקים והפרודים של הגוף השני הוא ביטוי לסגנון "דיאלוגי" (פאולר, 1986), היוצר לכאורה דיאלוג ישיר בין המוען לנמען. בדומה לפנייה בלשון ציווי, גם כאן צפויה רמה גבוהה של ישירות במסרים. אולם מתברר כי דרך פנייה זו נדירה ביותר בלשון הדבקות, ובקורפוס שלנו נמצאו לה דוגמות מעטות בלבד. גם כאן נמצאו ניסוחים דו-משמעיים, היוצרים מסרים עקיפים ורב-שכבתיים, למשל: *המפד"ל לימינך; רואים שאתה מדליק; עישון מוציא לך את הנשימה*.

3.6 גוף ראשון יחיד

את הניסוחים בגוף ראשון נגדיר מראש כבעלי רמה נמוכה של ישירות. המסר הגלוי שבהם מוסר את עמדתו של המוען בנושא כלשהו שעל סדר היום, מביע את רגשותיו או מדווח על מנהגיו בתחום מסוים.

האפקט השכנועי נובע מן ההזדהות המצופה של הנמען עם המסר. אם גם הנמען חווה תחושות דומות, הוא מוצא לו שותף לתחושותיו ואלה מחזקות בדרך זו. לניסוחים אלה גם אפקט שכנועי מצטבר: ככל שמכוניות רבות יותר יישאו אותו מסר, תתקבל התחושה ש"כולם חושבים כך", ומכאן שזוהי האמת או שזוהי הדרך הנכונה. למשל: אני נגד כפייה דתית; אני לא נוסע בשבת; אני יהודי גאה; אני שומר טבע; תחנת הדלק שלי שומרת שבת; הצופה קורא אותי; שבת. היום החופשי שלי; אהוד ברק ראש הממשלה שלי.

לעתים יש גם הבדל בין המוען הפורמלי למוען האמיתי, הפרגמטי. הבדל כזה עוד מגדיל את הפער בין המסר הגלוי למסר הסמוי, למשל בסיסמה: אמא, יצאתי מלבנון! (ראה לעיל בסעיף 2), וכן בפניות המוצגות לכאורה מנקודת מבטם של ילדים, כגון: אבא!!! גם לי מגיע חינוך יהודי, או מנקודת מבטה של המכונית עצמה: פעם הייתי קדילק.

דו-משמעות ורמיזות בין-טקסטואליות מנמיכות גם כאן את רמת הישירות של המסר: אני בטוח במחנה הלאומי; אני נהג מדליק (אורות בחורף); אני נוהג בסובלנות; אני תימני גנוב; חתמתי שלום עם הגולן. תוספת של פנייה בגוף שני מגבירה את האפקט הדיאלוגי ומעלה את רמת הישירות של המסר: אני שומר שבת. ואתה?.

3.7 גוף ראשון רבים

כידוע, השימוש בגוף ראשון רבים הוא דו-משמעי: הוא יכול להתפרש כאינקלוסיווי, דהיינו כולל בתוכו גם את המוען וגם את הנמען, והוא יכול להתפרש כאקסקלוסיווי, דהיינו כולל את המוען ואנשים נוספים, אך מוציא מכלל זה את הנמען. לעתים המסר מובן באופן חד-משמעי בשל הנסיבות, למשל בסיסמה: יצחק רבין, סליחה שישתקנו. מובן שהגוף הראשון המסומן בפועל "שתקנו" אינו יכול לכלול את המוען הפורמלי, שכבר אינו בין החיים, ולכן הניסוח מובן כאקסקלוסיווי. אולם בדרך כלל הסיסמאות הן דו-משמעיות, וההבנה האינקלוסיווית היא המעניקה להן את הכוח השכנועי: כוונתו של המוען היא ליצור מעין שיתוף בינו לבין הנמענים ולקרב אותם לעמדותיו. הסולידריות האמורה להיווצר ביניהם היא בעלת אפקט שכנועי: ארץ ישראל שלנו; הגולן שלנו; הגולן נחלת אבותינו; חברון לאבותינו ולנו; עוד שלום כזה ואבדנו; שלום, בינינו; אין לנו על מי לסמוך רק על אבינו שבשמים.

סיסמאות הנושאות מסרים של אחדות מובנות כמתייחסות לכל העם, כלומר אינקלוסיוויות, למשל: *ביחד נתגבר*.

ניסוח אינקלוסיווי מפורש משתמש בצירוף "אני ואתה" במקום "אנחנו", וכונתו שרק הצירוף של "אני" ו"אתה" הוא שיביא לתוצאה המבוקשת, למשל בסיסמה: *אני ואתה נעשה ישראל יפה*. כאמור, סיסמאות אלה אינן מנוסחות בדרך כלל כטקסט קונאטיווי ישיר, ונציין כי רובן כלל אינן כוללות פועל, דהיינו אינן מתייחסות במפורש לפעולה מסוימת שעל הנמען לבצע. קישורים בין-טקסטואליים ואמצעים פואטיים שונים מעמעמים עוד יותר את המסר: *עוצמתנו היא באהבת חיים ואחדות העם; טמבלוויזיה בביתנו הרס לילדינו*.

3.8 ביטויים מכלילים: העם, ישראל, דור

גיר (תשנ"ז) טוען לגבי סיסמאות תעמולה פוליטיות, כי בדרך כלל אין תוכנן יכול לעמוד בפני מבחן של שכיחה לוגית. התוכן הוא בדרך כלל פשטני, ולפעמים אף אינו עומד בפני מבחן של ערכי אמת. הדוגמה המובהקת לכך היא טיעונים מסוג "העם בעד..." או "ישראל רוצה...", שבהתייחסם לרגשותיו או לעמדותיו של הציבור אינם יכולים בשום אופן לבטא טענה אמיתית. טיעונים אלה יכולים אפילו להיחשב כהטעיה לוגית. אולם במסגרת שיח הסיסמאות הפוליטי וגם המסחרי מקובלים ניסוחים כאלה כסוג של אמצעי שכנוע. בניסוחים אלה אין מסר קונאטיווי ישיר. אין הם מצביעים במפורש על פעולה מסוימת שיש לנקוט. המסר הוא עקיף, מעין: "אם כל העם רוצה X, הרי זו הוכחה לכך ש-X הוא טוב". בסיסמאות רבות מוצגת טענה לגבי "העם", למשל: *העם רוצה שלום; העם רוצה לוויין*. המילה "העם" כביטוי מכליל אפקטיווי במיוחד משום שהיא מביעה לכאורה רגשות הבאים "מלמטה", מן ההמון, קולות "אותנטיים" שאי אפשר להתעלם מהם. במיוחד בולט הדבר בסיסמה: *כיבי – העם מתגעגע אליך*.

בשתי סיסמאות נכלל השם "ישראל" כביטוי מכליל: ישראל עושה שלום; ישראל רוצה שלום. ראוי לשים לב לסיסמה "ישראל עושה שלום", הקשורה לשאלת הבינוני שדנו בה לעיל (בסעיף 3.4). גם כאן צורת הבינוני "עושה", בדומה לצורת בינוני רבים, מעניקה לסיסמה "עובדתיות", מעניקה לה אופי של מבע מתאר, דסקריפטיבי, בעוד שלפי תכליתו הריהו מבע קונאטיבי, כלומר תכליתו לשכנע, שיש לעשות שלום. הדו-משמעות של הצורה פועלת אפוא כאמצעי שכנוע עקיף.

ביטוי מכליל נוסף שהופיע פעמים אחדות בקורפוס הוא "דור". למילה "דור" יש היקף מצומצם יותר מאשר ל"עם", למשל, אך יש בה ככל הנראה משמעות הקשורה בשינוי או בתפיסה חדשה. משמעות זו ניכרת גם בשמה של התנועה "דור שלום", הקשור בסיסמאות הללו. נראה שהשימוש במילה "דור" בהקשר של "דור שלום" מכוון לטענה מעין: "הדור הקודם היה דור המלחמה. כעת תמו שנות הלחימה, והדור הנוכחי הוא דור השלום".

3.9 מבנים לוגיים כאמצעי שכנוע

הבה נעיין בדוגמות אחדות לשימוש בתבניות לוגיות ליצירת טיעון פסבדו-לוגי (לנדאו, 1988). בסוג זה של טיעון הפנייה אל ההיגיון היא מדומה ומשרתת מטרות רגשיות. מכאן שיש בה מידה מועטה של ישירות.

3.9.1 בררה

סיסמאות, כגון שלום לילדינו או שטחים למתנחלינו; ביבי או טיבי - יש בהן ניסוח המציג מבנה של בררה. הבררה פירושה שבחירה באפשרות האחת שוללת את האחרת, וגם ששלילת האפשרות האחת מחייבת את האפשרות האחרת, דהיינו אין אפשרות שלישית. מכאן נובע שאם אתה בוחר בשלום לילדינו, אינך יכול לבחור גם בשטחים למתנחלינו. וכן שאם אינך בוחר בביבי, הרי שאתה בוחר בטיבי. גם טיעונים כאלה בדרך כלל אינם נאמנים לאמת נאמנות מוחלטת. במציאות קיימות לעתים קרובות אפשרויות נוספות ויש דרכים ליישב בין תפיסות מנוגדות. זוהי הטעיה לוגית מן הסוג המכונה "בררה שקרית" או "ברירה מדומה" (לנדאו: 174). הסיסמה "ביבי או טיבי" מנוסחת באופן הקרוב למה שוודל (1978) מכנה "טיעון הרעלת הבארות": המוען צריך לבחור בין שתי אפשרויות ("לשתות מתוך אחת משתי בארות"), אולם

המוען מציג מראש אפשרות אחת כאפשרות גרועה ("באר מורעלת"); כך שלמעשה אין לנמען חופש בחירה אמיתי. בדוגמה שהצגנו "טיבי" מייצג אפשרות שהמוען מאמין שהנמען לא ירצה בשום אופן לבחור בה, ומכאן שלנמען לא נותר למעשה חופש בחירה. דרך הטיעון הפסבדו-לוגית משמשת כאמצעי שכנוע עקיף אך אפקטיווי. בשתי הדוגמות דלעיל משמשים גם היסודות הפרוזודיים (מקצב, חריזה) כאמצעי שכנוע בלתי ישירים.

3.9.2 תנאי

מבנה לוגי אחר שראוי לשים אליו לב הוא מבנה התנאי: אם לא נתאחד ניכחד; יהיה ברק יהיה טוב. משפט התנאי הוא משפט שטוען כי "אם X אז Y". המשמעות השכנועית העקיפה קשורה בהצגת תוצאת התנאי (הסיפה) כמצב רצוי או בלתי רצוי לנמען. במקרה הראשון הפועל "ניכחד" שבסיפה הוא פועל טעון ביותר במשמעות שלילית, ולפיכך תוצאת התנאי מוצגת כבלתי רצויה באופן חד-משמעי. המשתמע מכך הוא שחובה לבצע את מה שנמסר ברישה. המקרה השני הפוך – תוצאת התנאי מוצגת כמצב רצוי: המילה "טוב" איננה נושאת עליה כל מטען סמנטי לבד מן הערך החיובי שלה. אף הצירוף "יהיה טוב" הוא מעין ביטוי כבול שמשמעותו עמומה ובלתי מחייבת. המסר המשתמע הוא, שאם ברצונך ש"יהיה טוב" – עליך להצביע בעד אהוד ברק.

3.9.3 סיבה ותוצאה

במקרה אחד הסיסמה בנויה במבנה הדומה לסיבה ותוצאה: אני שומר שבת והשבת שומרת עלי. הטקסט מנוסח בגוף ראשון, אולם מכוון להשפיע על מעשיו של הנמען. המבנה של סיבה ותוצאה יוצר מסר משתמע כעין: מי ששומר את השבת – השבת שומרת עליו. ומכאן – אם גם אתה זקוק למהו שישמור עליך, עליך לשמור את השבת.

3.10 הערת סיום

ראוי לציון העדרם המוחלט מן הקורפוס של יסודות מודאליים מסוג "יש לעשות", "צריך לעשות", "חייבים לעשות" וכו'. נראה שאין אלה הולמים את אופיו של טקסט הדבקיות, שהוא קצר ואליפטי.

יסודות מודאליים אלה ניתנים להשמטה, מאחר שהתוכן המודאלי יכול להתקבל גם באופני ניסוח אחרים, כמו צורות פועל מגוונות. צורות הפועל הללו, כפי שהראינו, עשויות להיות דו-משמעיות, אך בסוג זה של טקסטים אין הדבר נתפס כמכשול. מתקבל מבע עקיף, עמום ופתוח לפרשנויות, המשרת היטב את תכליתו של המוען.

4.0 ההיבט הבין-טקסטואלי של הדבקות

אחד ההיבטים המעניינים של הדבקות הוא ההיבט הבין-טקסטואלי שלהן. המונח "בין-טקסטואליות" או "אינטרטקסטואליות" מיוחס ליוליה קריסטבה והופיע לראשונה בעבודותיה משנות השישים המתייחסות למושג "דיאלוגיזם" של בחטין (אלן 2000). לפי בחטין, ההיבט החשוב ביותר של הלשון הוא שהיא מתייחסת למבעים קודמים ולדגמי משמעות הקיימים מראש ומקדימים מבעים עתידיים. אי אפשר להבין מבע כאילו משמעותו מבודדת ואינה קשורה למבעים קודמים ועתידיים. הלשון מגלמת התנגשות דיאלוגית אין-סופית בין אידאולוגיות, נקודות מבט, דעות ופרשנויות (בחטין, 1981; בחטין ו-וולוסינוב, 1986; אלן, 2000). לפי קריסטבה, האינטרטקסטואליות היא תכונה פנימית ומהותית של כל טקסט. מחברים אינם יוצרים את הטקסט שלהם ממחשבתם המקורית, אלא מלקטים אותם מטקסטים קודמים. משום כך משמעויותיהן של המילים בטקסט אינן ברורות ויציבות, מאחר שהטקסט כולל את הקונפליקט הדיאלוגי שבחברה לגבי משמעויותיהן של המילים. למשל, מי שמשתמש במילים כגון *אלוהים*, *צדק*, *טבעי*, אינו יכול להתחמק מלהביא אל תוך הטקסט את הקונפליקט החברתי באשר למשמעותן של מילים אלה (קריסטבה, 1980; אלן, 2000).

בן פורת (1985) מבחינה בין "בין-טקסטואליות" כתכונה מהותית של כל טקסט באשר הוא, תכונה שהיא בלתי נמנעת ואינה עומדת לבחירה, לבין "בין-טקסטואליות רטורית" שהיא פרי בחירה של המוען. לרשותו של הטקסט הרומז עומד כל פוטנציאל האינפורמאציה של הטקסט המקדים, ומכאן שהמטען האינפורמטיווי של הטקסט עולה מכוח פעילות הגומלין הבין-טקסטואלית. בהקשר זה היא מזכירה את האלוזיה או את הרמיזה הספרותית, שהיא תחבולה להפעלה סימולטאנית של שני טקסטים. את התהליך

המורכב של מימוש הרמיזה הספרותית ניתן לתאר כמהלך הפותח בזיהוי המסמן ומסתיים בתבנות הבין-טקסטואלי. על קולט השדר ומפענחו להבחין קודם-כול בנוכחותו של מסמן-יסוד הנובע מטקסט מקדים. הבחנה זו גוררת היזכרות בצורתו המקורית של המסמן. אם הידע הדרוש עומד לרשות הקולט, מוביל זיהוי המסומן לזיהוי הטקסט שבו הופיע לראשונה.

הבין-טקסטואליות בטקסטים שאנו דנים בהם היא רטורית, מכוונת, פרי בחירה של המנסח. המוען בוחר בניסוח בין-טקסטואלי כדי לטעון את הטקסט במשמעויות נלוות. בסעיף זה נציע ניתוח שתכליתו להראות, כי הבחירה בניסוחים בין-טקסטואליים איננה מקרית. הרמיזה לטקסטים אחרים יוצרת לעתים קרובות רובד נוסף של משמעות, שאינו יכול להתקיים ללא הטקסט הנרמז.

בסיסמה "היכנון ליציאת לבנון" יש רמיזה לשני טקסטים קודמים: "היכנון לביאת המשיח" והצירוף "יציאת מצרים". הקישור ל"היכנון לביאת המשיח" מציג את היציאה מלבנון כמעין נס או כאירוע שהעם מייחל לו, כמו ביאת המשיח. ואילו הקישור ל"יציאת מצרים" מרמז לכך שהשהייה בלבנון היא מעין עבדות או שעבוד, שמהם אפשר לצאת רק לחירות ולגאולה. רבדים אלה של משמעות אינם נמסרים בסיסמאות אחרות הקוראות ליציאה מלבנון, כמו "די לסיוט בלבנון".

גם סיסמתה של מרצ, "להיות חופשי בארצנו", מדגימה היטב עניין זה. היא מרמזת למילות ההמנון הלאומי "להיות עם חופשי בארצנו". ציטוט ההמנון תוך השמטת המילה "עם" מכוונת להדגיש את עמדת המפלגה, הפועלת למען חופש הפרט. היא מדגישה את הפער, את ההבדל, בין "להיות עם חופשי" לבין "להיות אדם חופשי". משמעות זו מושגת בדרך של השתמעות רק מתוך ההשוואה אל הטקסט הנרמז. במקרה זה יש חשיבות גם להבדל בכוחם האילוקוציוני של שני המבעים: מילות ההמנון "להיות עם חופשי בארצנו", בהקשרן המלא, מתפרשות כהבעת משאלה. לעומתן, מילות הסיסמה "להיות חופשי בארצנו" מופיעות ללא הקשר, וצורת שם הפועל (כפי שתיארנו לעיל, בסעיף 3.3) היא צורה עמומה, המאפשרת פרשנויות אחדות. אלא שכאן הקישור הבין-טקסטואלי לטקסט בעל אופי של משאלה מוליך אל פרשנות דומה ומעניק גם לסיסמה אופי של הבעת משאלה או מעין חזון עתידי.

לעתים האזכור הבין-טקסטואלי הוא אזכור אירוני. כך, למשל, בדבקית "גיוס לכו-ו-גלם!": הניסוח הזה מרמז להצהרתו של אהוד ברק עם היבחרו לראשות הממשלה, כי בכוונתו להיות "ראש הממשלה של כו-לם" (תוך שהוא מאריך את ההברה הראשונה במילה "כולם"). הצהרה זו מאזכרת כאן בהקשר של

המאבק על גיוס בני הישיבות. ההשתמעות העולה מן הניסוח הבין-טקסטואלי היא, כי באופן טיפולו בנושא זה לא הצליח ברק להיות ראש הממשלה של כו-לם. לפיכך לניסוח הבין-טקסטואלי יש תפקיד חשוב בקישור בין שני עניינים שהקשר ביניהם אינו מייד, והאפקט המושג על-ידי כך - ספק אם יכול היה להתקבל בדרך אחרת.

יש שהטקסט אינו מובן כלל ללא הכרת הטקסט הקודם. עניין זה יודגם באמצעות צמד הדבקות: "אני חילוני חרד" << "אני חרד מאוד". הסיסמה הראשונה "אני חילוני חרד" חולקה בהפגנה של חילונים נגד החרדים. יש כאן שימוש בדו-משמעות של המילה "חרד", ולפיכך מובן ממנה כי ה"חרדה" היא חרדה מפני החרדים. אולם הסיסמה השנייה, שבאה בעקבותיה - אין לה קיום ללא ההיבט הבין-טקסטואלי. ללא יכולתו של הנמען לקשר אותה אל "אני חילוני חרד", לא תהיה לו אפשרות להבין מיהו "אני" החרד ובאיזו חרדה מדובר.

4.1 מקורות ההשראה הבין-טקסטואליים

הטקסטים הנרמזים הם מגוונים ביותר. יש שהמקור הוא דבקות אחרת ויש שהוא מקור אחר, כגון הצהרה פוליטית מוכרת, פסוק מן המקרא או שיר.

4.1.1 פסוקי מקרא

בדבקות דלהלן נבחר האיבר הראשון של פסוק והוא הושלם בניסוח שונה, תוך שמירה על תבנית החריזה המקורית של הפסוק: *דרשתי את ה' וענני מתאונות הצילני* >> *דרשתי את ה' וענני ומכל מגורותי הצילני* (תהלים לד, ה).

4.1.2 שירים

כמו בניצול הפסוק לעיל, גם בדוגמה להלן נבחר קטע מתוך שיר עממי ונוסף לו טקסט הדומה להמשך מילות השיר בצלילים ובחריזה: *אנו באנו ארצה לבנות ולא להתפנות* >> *אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות*.⁷

⁷ בדבקות להלן הוחלפה מילה בשיר במילה דומה לה בצליל: *תנו למרצ לעלות* >> *תנו לשמש לעלות*.

4.1.3 אמירה (פוליטית או אחרת) שנתפרסמה בציבור

לעתים מנצלות הדבקות הצהרה פוליטית או אחרת שנתפרסמה בציבור עד כדי כך שהמוען מסוגל לזהותה ולקשר אותה אל הטקסט:

כעומק הנסיגה עומק הטרור - בעקבות הצהרה של יצחק רבין בנושא המשא-ומתן על הגולן: "עומק הנסיגה כעומק השלום".

גוש קטיף הדרום של כו-ו-לם - הטקסט מתייחס להודעתו הפומבית של ברק לאחר היוודע תוצאות הבחירות: "אהיה ראש ממשלה של כו-לם".

ביבי תצא בחוץ - בעקבות קריאתו של הרב עובדיה יוסף לאחד העיתונאים על-רקע הרשעת אריה דרעי.

4.1.4 דבקית קודמת

אחד ממקורות הרימוז השכיחים ביותר של הדבקות הוא דבקית אחרת. במקרה כזה עשויה הסיסמה שבדבקית להיות פיתוח או הרחבה של אותה דבקית, ניצול הדבקית לנושא אחר או תגובה (בעיקר בתחום הפוליטי) לנאמר בדבקית האחרת. ניר (תשנ"ז: 20) מציין כי אחת התופעות המעניינות במערכת הבחירות של 1996 הייתה התפתחות של "דיאלוגים" בין הסיסמאות של שתי המפלגות הגדולות. תופעה זו של "דיאלוג" בין הסיסמאות בלטה במיוחד באמצעות השימוש בדבקות הרכב. בשנים שאחרי 1996 התרחבה תופעה זו עוד יותר. בלוך (2000א, עמ' 73) מציינת כי מדובר בהידוד (אינטראקציה) בין מסרים, היוצר דיאלוג בעל אופי מתמשך.

דבקית שמקור ההשראה שלה היא דבקית אחרת עשויה להשתמש באותו טקסט ולהוסיף עליו טקסט או להחליף בו מילה אחת באחרת. יש שהשינוי הזה הוא רק גיוון המקור ללא כל שינוי משמעותי במסר (שמור מרחק << שמור מרחק מהדובי שלי; עם אחד גיוס אחד << עם אחד גיוס אחד. לבד בטנק יחד בבנק); ויש שהיא מנצלת את המסר המקורי לנושא אחר. להלן נציג דוגמות אחדות שבהן מנוצל הרימוז לדבקית קודמת להעברת מסר בתחום שונה:

מן התחום הפוליטי לתחום המסחרי: העם רוצה שינוי אהוד ברק << vicol העם רוצה שינוי.

מן התחום הפוליטי לתחום החברתי (יחסי עבודה, ספורט וכיו"ב): *העם עם הגולן << העם עם הרופאים*,⁸ *דור שלם דורש שלום << דור שלם דורש אדום* [הפועל].

מתחום התחבורה לתחום הפוליטי: שמור מרחק << שמור מרחק מברק.

מן התחום הפוליטי לתחום האמונה והדת: *דור שלם דורש שלום << דור שלם דורש שבת.*

ניתן להצביע על דרכים אחדות שבהן נעשה השינוי:

הוספה: לא נשכח לא נסלח << הפקרת צד"ל לא נשכח לא נסלח; חבר, אני זוכר << חבר אני זוכר!! את

השבת

החלפת מילה במילה: שלום עכשיו << משיח עכשיו; העם עם הגולן << אני עם הגולן

שינוי סדר מילים: דור שלם דורש שלום << דור דורש שלום שלם

חלוקה שונה של רצף הצלילים או של המבנה הצורני: אני אספסוף גאה << אני סוף-סוף גאה;

שלום עכשיו << שלום אך שווא; נחמן מ[+]אומן << אופנוען מאומן.

חריזה ודמיון צלילי: אהוד ברק << אהוד ברך; אין לי ארץ אחרת << אין לי מרצ אחרת

שינוי רטורי: ביבי טוב ליהודים << ביבי טוב ליהודים?

4.2 משמעות הבחירה בניסוח בין-טקסטואלי

כאמור, השימוש בדבוקיות הרכב מציע אפשרות לאנשים מכל קבוצות האוכלוסייה להשתתף ברב-שיח פוליטי-חברתי. לעניין זה השפעה על אופיים של הטקסטים ובעיקר על הבין-טקסטואליות שלהם. תכונה זו מבדילה בין הטקסטים האלה לבין הסיסמאות הפוליטיות הנמסרות באמצעים אחרים. פירושה שכל נמען עשוי להיות גם מוען של טקסט אחר, וביכולתו לתת פרשנות חדשה לטקסטים הממוענים אליו. תכליתו של הניתוח הבין-טקסטואלי בדיון זה היא להראות שהבחירה בניסוחים בין-טקסטואליים איננה מקרית. הרמיזה לטקסטים אחרים יוצרת לעתים קרובות רובד נוסף של משמעות, שאינו יכול להתקיים ללא הטקסט הנרמז. תפקיד חשוב משחקת כאן תכונתו הבסיסית של הסימן הלשוני – הרב-משמעות שלו. תכונה זו משמשת כלי משחק בידי המשתתפים השונים בשיח, ומאפשרת להם באופן תמידי בחירה בין

המשמעויות השונות. בדרך זו מבטאים הטקסטים הללו את ה"דיאלוגיזם", את הקונפליקטים המרכזיים שבחברה הישראלית.

קבוצת הטקסטים הראשונה שננתח להלן - ראשיתה במבע שבו בחר הנשיא קלינטון לסיים את נאומו בהלווייתו של יצחק רבין. המבע "שלום, חבר" נאמר בעברית על ידי אדם שאינו דובר עברית, ומיוחד בו השימוש הן במילה "שלום" והן במילה "חבר". ימים אחדים לאחר הרצח חולקו במצורף לעיתונים היומיים דבקות ובהן נוסח זה. בדרך זו הפכו כל הנהגים שהדביקו את הדבקות על מכוניותם למוענים הישירים של הטקסט, כשהנמען הישיר הוא לכאורה הנמען המקורי (יצחק רבין), אך הנמענים העקיפים הם האנשים הקוראים את הדבקות על גבי הרכב. כתגובה לכך הופיעו דבקות אחרות שמתייחסות לטקסט זה. בקורפוס שלנו נמצאו שלושה עשר טקסטים שונים כאלה:

זה לא שלום, חבר	זה לא חבר	שבת שלום, חבר
אל תתערב, חבר	חבר, אתה חסר	הזמן עובר ואתה חסר, חבר
שלום, אתה חסר	משיח, אתה חסר	חבר, אני זוכר
חבר אני זוכר!! את השבת	חבר, בוא נדבר	חבר, יבוא חוקר

הזמן עובר ואתה חסר, שרון

נציג להלן את המרכיבים השונים של טקסט זה⁹ ונראה כיצד הם מנוצלים בטקסטים שבאו בעקבותיו. "חבר" – שימוש זה נראה חריג מבחינת נוהג הלשון בעברית. לשימוש חריג זה יש ביטוי בשתי התגובות מן הימין: "אל תתערב, חבר" ו"זה לא שלום, חבר". בשני ניסוחים אלה למילה "חבר" חסרה הקונוטציה החיובית שאליה כיוון המוען המקורי, ויש בה אפילו טון מזלזל (כמו למשל בפנייה מסוג "חביבי"). "אל תתערב, חבר" – טקסט זה מכוון לקלינטון, דהיינו יש שינוי בנמען הישיר שאליו הוא מופנה, והוא כולל מעין מטונימיה: זה שקרא לרבין "חבר" הוא עתה ה"חבר". באמצעות שימוש בניסוח בין-טקסטואלי מצליח המוען לא רק להביע חוסר שביעות רצון מהתערבותה של ארה"ב בענייניה הפנימיים של ישראל, אלא גם לרמוז ליחסים הקרובים שהיו לרבין עם קלינטון שהושפעו אולי, לדעתו של המוען, מכך שמדינותו של רבין הייתה המדיניות שהעדיפה ממשלת ארצות הברית.

"זה לא שלום, חבר" – ה"חבר" הנמען כאן אינו קלינטון, אבל נראה שגם אינו רבין, הנמען המקורי. ייתכן שזהו נמען לא ספציפי, שמאזכר כאן רק כדי ליצור את הרימוז לטקסט המקורי. כך גם ב"חבר, בוא נדבר", שה"חבר" בו נראה כללי ולא ממוקד בנמען מסוים. מבחינת הערך הריגושי שלו הוא נייטרלי – אין בו העומס החיובי שמתפרש מדבריו של קלינטון, ואין בו השלילה שאפשר למצוא בטקסטים אחרים. במקרה זה הבחירה בניסוח בין-טקסטואלי מציבה את רצח רבין כהוכחה לצורך הדחוף בהידברות בין הצדדים השונים לוויכוח הפוליטי. בתגובות מן השמאל ("חבר, אתה חסר" ו"חבר, אני זוכר") "חבר" שומר גם על הנמען המקורי (רבין) וגם על הקונטציה החיובית שלו. הניסוח הבין-טקסטואלי תכליתו לרמוז לאהבה הרבה שהופגנה כלפי רבין לאחר מותו מצד מנהיגי העולם וקלינטון בראשם, ולהעלות בזיכרון את רגעי ההלוויה המרגשים.

"שלום" – בבדיקת שכיחות המילים בקורפוס שלנו התגלתה "שלום" כמילה השכיחה ביותר (ראה שלזינגר ולבנת, 2001). גם בקורפוס של ניר (תשנ"ז) המילה "שלום" מופיעה בחלק גדול מן הסיסמאות. זוהי מילה הטעונה קונטאציות חיוביות ומבטאת שאיפה עזה המאחדת את העם כולו. בחלק מהסיסמאות היא מוצבת כתימה בראש הסיסמה כדי ליצור בנמען תחושה של אהדה והזדהות (ניר, תשנ"ז: 18). מנסחי הטקסטים הן משמאל והן מימין עושים שימוש בדו-משמעות של המילה, כפי שנראה להלן:

"זה לא שלום, חבר" – שלא כבטקסט המקורי, "שלום" כאן הוא שם עצם במעמד של נשוא תחבירי, אולם הניסוח שומר על תבנית הטקסט המקורי מבחינת סדרן ופיסוקן של שתי המילים האחרונות. באמצעות הקישור אל הטקסט המקורי מרמז הטקסט אל תפיסת השלום של רבין, שלדעת המוען אין ביכולתה להביא לשלום אמיתי. מקרה זה מדגים את כוחו של הניסוח הבין-טקסטואלי לרמוז לקונפליקט שבחברה הישראלית סביב השאלה מהו ה"שלום" הרצוי.

"שלום, אתה חסר" – ניסוח זה הוא שילוב של "שלום, חבר" ו"חבר, אתה חסר". הניסוח הבין-טקסטואלי מציב את ה"חבר" (רבין) ואת השלום במקום זהה במשפט:

חבר, אתה חסר << שלום, אתה חסר

בכך נוצרת מעין זהות בין רבין לבין השלום. הזהות הזו רומזת לתחושת האובדן הקשה מצד מחנה השלום, שראה ברצח רבין מעין "רצח" של תהליך השלום.

"שבת שלום, חבר" – כאן ה"חבר" אינו ה"חבר" המקורי, אולם המילה "שלום" משמשת ככרכה כמו בטקסט המקורי. השמירה על תבנית הטקסט המקורי מאפשרת הסטה של תחום הדיון מן המאבק הפוליטי בין שמאל לימין אל תחום הדת ואל המאבק הדתי-חילוני, ומרמז על חשיבותו של תחום זה בעיני המוען. באותו אופן משמש גם "חבר, אני זוכר" כבסיס ל"חבר, אני זוכר!! את השבת". הפועל "זוכר" הוא פועל דו-מקומי המופיע במקרה הראשון ללא המשלים המושאי, והמושאי "רבין" או "רצח רבין" מובן רק מתוך ההקשר החוץ-טקסטואלי וידע העולם של הדוברים. מבחינה תחבירית יש כאן פועל הדורש השלמה, אולם ההשלמה "את השבת" מפקיעה את הטקסט מידיהם של המתאבלים ומפנה את תשומת הלב אל תחום אחר שהוא תחום מרכזי בתפיסת עולמו של המוען.

לא בכדי נמצא כאן מקבץ כה גדול של סיסמאות המתייחסות זו לזו. הדבר נובע ממרכזיותו של רצח רבין בתודעת הציבור, והניתוח הבין-טקסטואלי שלהן משקף את היבטיו השונים של האירוע מנקודת מבטן של קבוצות שונות באוכלוסייה.

לעתים ניסוח מוצלח במיוחד של סיסמה הוא הגורם לכך שסיסמאות רבות אחרות מתייחסות אליה. כזה הוא המקרה של הסיסמה "דור שלם דורש שלום", שהצד הפואטי החזק שלה (מקצב, מצלול, ואף מעין חריזה "פנימית") נוטע בנמען את התחושה שהיא מבטאת אמת כללית. "דור שלם דורש ירושלם", שבאה בעקבותיה, שומרת על רמה גבוהה של חריזה וצליליות. סיסמאות אחרות לא שמרו על החריזה אבל ניסו להישען על התכונות הפואטיות של הניסוח המקורי: "דור שלם דורש שבת", "דור שלם דורש תשובה" ו"דור שלם דורש אדום".

מעניין במיוחד הוא המקרה של "דור דורש שלום שלם", המורכבת מן המילים של הסיסמה המקורית, הערוכות בסדר שונה. תחילתה ככל הנראה בדבקית של הסיסמה המקורית, שנגזרה והודבקה שוב בשינוי סדר החלקים. זוהי אולי ההוכחה המובהקת לכוחן של הדבקיות לשקף את "קול העם": מתברר שכדי להשתתף בוויכוח הציבורי בישראל בדרך אפקטיווית אין צורך ביותר מאשר מחשבה יוצרת וזוג מספריים. הצירוף "שלום שלם" שנוצר כאן מתייחס אל ה"שלום" שבסיסמה המקורית ומעמיד אותו כשלום שאינו שלם, כלומר מעין פשרה שאסור לקבלה, וודאי שלא לשאוף אליה.

גם הסיסמה "העם עם הגולן" התגלתה כאפקטיווי, ומשכה אחריה שישה טקסטים שונים:

העם עם השלום	העם עם השבת	העם עם התורה
העם עם פרס	הערבים עם פרס	שלום עם הגולן

מעניין במיוחד המקרה של "העם עם השלום". הניסוח המקורי, "העם עם הגולן", הוא ניסוח שקשה להתנגד לו, שכן המחנה שכנגד איננו "נגד" הגולן.¹⁰ הניסוח "העם עם השלום" מציב את "השלום" במקום "הגולן" באותו מקום במשפט:

העם עם הגולן <<

העם עם השלום

הרימוז הזה מציג את "הגולן" כמשהו שהוא ההפך מ"שלום", מין ניגוד שלו. בדרך זו משתמע מן הטקסט ש"הגולן" ו"השלום" הם שני דברים שאינם מתיישבים זה עם זה, דהיינו לא ייתכן שלום בלי ויתור על הגולן.

5.0 סיכום

במאמר זה הוצגו שלושה היבטים הרלוונטיים לדיון בכוחן השכנועי-הרטורי של דבקות הרכב. ההיבט הראשון הוא המערכת המורכבת של יחסי מוען-נמען המאפיינת את הטקסטים הללו. מערכת זו כוללת לפעמים סוג של העמדת פנים: מוצגת מערכת תקשורתית שבה נמען ישיר שולח מסר ישיר לנמען ישיר, אולם זוהי מערכת שכולה העמדת פנים. למעשה זהו מסר עקיף שמוען עקיף שולח לנמען עקיף. ההיבט השני שדנו בו הוא רמת הישירות של המסר והרכיבים הלשוניים הקובעים את הרמה הזו או משנים אותה. החומר הרב שבידינו אפשר לנו להצביע על רמות שונות של ישירות או שקיפות בטקסט, הקשורות בשימוש בצורות הפועל השונות, במילים מכלילות, בפניות ישירות, בשימוש בדו-משמעות ובניסוחים בין-טקסטואליים. תכונות כמו דו-משמעות ורימוז בין-טקסטואלי הוצגו כרכיבים המורידים את רמת השקיפות של המסר, בכך שהם יוצרים מסרים עמוסים ורבי-שכבות הדורשים לעתים מאמץ של פענוח מצד הנמען. יחד עם זאת הראינו כי מסר עקיף או עמום אינו בהכרח פחות אפקטיווי, אדרבה: לעתים קרובות מנוצלות דווקא העקיפות, העמימות והאניגמטיות של המסר כאמצעי שכנוע.

ההיבט השלישי הוא ההיבט הבין-טקסטואלי של הטקסטים. הניתוח הבין-טקסטואלי שהצענו הצביע על האופן שבו אזכור של טקסטים קודמים יוצר רבדים נוספים של משמעות ומעלה השתמעויות, שאולי אינן יכולות להיות מושגות בדרכים אחרות. הצבענו על המקורות השונים לרמיזות, על דרכים שונות שבהן נעשה שינוי ביחס לטקסט המקורי ועל האפשרות לנצל רמיזה לטקסט מתחום אחד כדי ליצור מסר בתחום אחר לחלוטין. ניתוח כזה אין כמותו להוכיח את הייחוד שבאופנות הדבקות. אלה הם טקסטים המשקפים את התחומים העומדים במרכזו של השיח החברתי והפוליטי בישראל, והדיאלוג המשתקף בהם מבטא היטב את הקונפליקטים העיקריים שבחברה. הנגישות הרבה של האופנות הזו היא שעושה אותה במידה רבה ל"קולו של העם".

ביבליוגרפיה

- בן-פורת, ז' (1985). בין טקסטואליות. *הספרות*, 2 (34), 178-170.
- יאקובסון, ר' (1970). בלשנות ופואטיקה. *הספרות*, 2, 285-274.
- לנדאו, ר' (1988). *הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל*. תל אביב: עקד.
- ניר, ר' (תשנ"ד). *רטוריקה אלקטוראלית בישראל - אנטומיה של סיסמת בחירות* (דו"ח מחקר). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, ר' (תשנ"ז). הסיסמה הפוליטית כיחידת שיח. *חלקת לשון*, 24, 27-8.
- פרוכטמן, מ' (תש"ן). *לשונה של ספרות*. אבן יהודה: רכס.
- שלזינגר, י' ולבנת, ז' (2001). לשונן של דבקות הרכב (סטיקרים) - עיון מילוני, תחבירי וסגנוני. בתוך א' (רודריג) שורצולד ור' ניר (עורכים) *ספר בן-ציון פישלר, מחקרים בלשון העברית ובהוראתה* (עמ' 292-277). אבן-יהודה: רכס.

Allen, G. (2000). *Intertextuality*. London & New York: Routledge.

Bakhtin, M.M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*, C. Emerson and M. Holquist (trans.), M. Holquist (ed.). Austin, Texas: University of Texas Press.

Bakhtin M.M. and V.N. Volosinov (1986). *Marxism and the Philosophy of Language*. L. Matejka and I.R. Titunik (trans.). Cambridge MA & London: Cambridge University Press.

Bloch, L.R. (2000a). Mobile Discourse: Political Bumper Stickers as a Communication Event in Israel. *Journal of Communication* 50, 48-76.

Bloch, L.R. (2000b). Rhetoric on the Roads of Israel: The Assassination and Political Bumper Stickers. In Y. Peri (ed.), *The assassination of Yitzhak Rabin (257-279)*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Case, C.E. (1992). Bumper Stickers and Car Signs: ideology and identity. *Journal of Popular Culture* 26, 107-1.

Clark, H.H. and T.B. Carlson (1992). Hearers and Speech acts. In H.H. Clark, *Arenas of Language Use* (205-247). Chicago: Chicago University Press.

Dascal, M. (1983). *Pragmatics and the Philosophy of mind I*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

Dascal, M. and E. Weizman. (1987). Contextual exploitation of interpretive clues in text understanding: an integrated approach. In: Verschueren, J. and M. Bertuccelli-Papi (eds.). *The pragmatic perspective* (31-46). Amsterdam: John Benjamins:

Dasenbrock, R.W. (1993). A Rhetoric of Bumper Stickers. In T. Enos and S. Brown (eds.) *Defining the New Rhetorics* (191-205). Newbury Park, Sage.

Goffman, E. (1981). *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hymes D. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An ethnographic approach*. Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press.

Hymes D. (1986). Models of the interaction of language and social life. In J.J. Gumperz and D. Hymes (eds.) *Directions in Sociolinguistics: The ethnography of communication* (35-71). Oxford: Basil Blackwell.

Kristeva, J. (1980). *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. T. Gora, A. Jardine and L.S. Roudiez (trans.), L.S. Roudiez (ed.), New York: Columbia University Press.

Searle, J. (1975). Indirect Speech acts. In P. Cole and J. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (59-82). New York: Academic Press.

Weddle, P. (1978). *Argument – A Guide to Critical Thinking*, McGraw-Hill Inc.

Weizman E. and M. Dascal. (1991). On clues and cues: strategies of text-understanding. *Journal of literary semantics* XX/1, 18- 30.

הערות

- 1 תיאור מלא של הקורפוס ומאפייניו המילוניים והתחביריים ראה במאמרנו: שלזינגר ולבנת (2001).
- 2 הבחנה זו בין "הנמען הפורמלי", שהמסר מופנה אליו באופן מפורש, לבין "הנמען האמיתי, הפרגמטי" נמצאת אצל ניר (תשנ"ז, 24). לפי ניסוחו, בסיסמה המנוסחת בגוף שני כפנייה אל מועמד, מבחינת המערך התקשורתי אין זהות בין הנמען הפורמלי לנמען הפרגמטי.
- 3 לפיכך יכולה להיות רלבנטית לכאן ההבחנה בין "משמעות המשפט", "משמעות המבע" ו"משמעות הדובר" (דסקל 1983, דסקל ו-ויצמן 1987, ויצמן ודסקל 1991). גופמן (1981) וקלארק וקרלסון (1992) מציעים הבחנות מורכבות וחשובות בין סוגים שונים של נמענים בסיטואציות דיבור שונות, העשויות להיות רלבנטיות גם כאן. אולם בחרנו שלא להרחיב בשני כיוונים אלה ולהסתפק בתיאור המוצע בגוף הדברים כהקדמה לניתוח הלשוני, שהוא עיקר ענייננו כאן.
- 4 במקרה זה אין מדובר בצורה דו-משמעית, אלא בהכלאה של צורות מעין-הומופוניות - פועל עברי ("תיחפז") ושם פרטי ("חאפז").
- 5 מורכבותה של הסיסמה הזו קשורה בעיקר בקישור הבין-טקסטואלי למילות ההמנון, כפי שיפורט להלן, בסעיף 4.
- 6 על המבנים הסתמיים הרווחים בדבקות הרכב ראה שלזינגר ולבנת (2001) ושלזינגר (תש"ס: 153).
- 7 השיר הזה אומץ בידי השמאל, בעיקר תנועת מרצ, כמשקף את האידיאולוגיה שלו, בייחוד לאחר רצח רבין.
- 8 על-רקע שביתה ממושכת של הרופאים בארץ באביב-קיץ תש"ס.
- 9 בלוח (2000, עמ' 263-264) מציעה גם היא ניתוח לשוני מפורט למדי של טקסט זה.
- 10 בלוח (2000, עמ' 71) מציעה דרך נוספת לקרוא את הטקסט הזה: העם והגולן גורלם אחד, כלומר ללא הגולן לא יהיה גם עם.